

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η συστηματική διερεύνηση της σχέσης εργασίας και οικογένειας στη χώρα μας ανάγεται τουλάχιστον στην δεκαετία του '80.¹ Έκτοτε, σειρά ερευνών που αφορούν τον αστικό χώρο ασχολούνται με τη μορφή επαγγελματικής δραστηριότητας των εγγάμων γυναικών, με την απασχόληση και το εισόδημα των οικογενειών διπλής σταδιοδρομίας, με τις στάσεις και απόψεις για τους επαγγελματικούς και κοινωνικούς ρόλους των γυναικών, με τη γονιμότητα και τη μητρότητα των εργαζομένων γυναικών κ.λπ. Παράλληλα, από την εποχή αυτή κι εντεύθεν, κοινωνιολόγοι και κοινωνικοί ανθρωπολόγοι μελετούν την απασχόληση των γυναικών σε συγκεκριμένες επαγγελματικές ομάδες, όπως γυναίκες πανεπιστημιακούς, γυναίκες δημοσιογράφους, κομμώτριες και εργάτριες στη βιομηχανία.² Μεταξύ των ερευνών εκείνης της εποχής συγκαταλέγονται και ποιοτικές προσεγγίσεις, οι οποίες –μεταξύ άλλων– αναφέρονται και στη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής εργαζομένων γυναικών, διεξάγονται σε περιορισμένο πληθυσμό επιλεγμένο με ειδικά κριτήρια και πλησιάζουν τις μελέτες περίπτωσης. Οι έρευνες αυτές αναδεικνύουν τις ιδιομορφίες που παρουσιάζει η σχέση εργασίας και οικογένειας ανά επαγγελματική ομάδα γυναικών υποδεικνύοντας εμμέσως ότι είναι αναγκαία η σε βάθος διερεύνηση της σχέσης αυτής ανά επαγγελματική ομάδα όχι μόνο γυναικών,³ όπως έχει συμβεί μέχρι σήμερα, αλλά και ανδρών.

---

1. Παράλληλα διεξάγονται έρευνες για τις γυναίκες στον αγροτικό χώρο. Βλ. Κοβάνη Ε., 1987, *Εμπειρικές μελέτες στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, Δαμιανάκος Στ., 2002, *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Εξάντας - ΕΚΚΕ.

2. Θανοπούλου Μ., 1992, *Η γυναικεία απασχόληση ή εργασία στην Ελλάδα. Κύριες τάσεις και κατευθύνσεις της μεταπολεμικής βιβλιογραφίας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

3. Ενδεικτικά βλ. Πετρονάκη Μ., 1995, *Αντιλήψεις και στρατηγικές επαγγελματικής κινητικότητας. Ένα παράδειγμα από τον Πειραιά*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Θανοπούλου Μ., Κω-

Η επέκταση ποιοτικών διερευνήσεων που αποσκοπούν σε μια σε βάθος θεώρηση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής γυναικών διαφόρων επαγγελματικών ομάδων καθίσταται ακόμα πιο επιτακτική σε συνθήκες κρίσης, όπως αυτή που πλήττει την Ελλάδα από το 2009 κι εντεύθεν, όταν οι συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης έχουν επηρεάσει και συνεχίζουν να επηρεάζουν καταλυτικά την ελληνική οικονομία και κοινωνία.⁴ Πολύ περισσότερο η κατανόηση των μετασχηματισμών που συντελούνται καθίσταται αναγκαία συνθήκη όταν ο κίνδυνος φτωχοποίησης του ελληνικού πληθυσμού και ο κίνδυνος υλικής αποστέρησης εμφανίζονται αυξημένοι, σε υψηλότερο επίπεδο από τον αντίστοιχο κάθε φορά ευρωπαϊκό μέσο όρο⁵ και αγγίζουν πλέον και τα μεσαία στρώματα του πληθυσμού. Στις νέες αυτές συνθήκες είναι ευνόμοιο ότι και η θέση των γυναικών καθίσταται περισσότερο ευάλωτη⁶ καθώς η συνάρτηση του φύλου με άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως η ηλικία, το επάγγελμα, το εισόδημα η εθνικότητα και η πολιτιότητα, δημιουργούν όχι μόνον πολλαπλές, αλλά και νέες μορφές «ευαλωτότητας». Στο επισφαλές πλαίσιο που δημιουργεί η κρίση είναι επόμενο να πλήττεται και η ισορροπία ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια υπό την επίρεια διαφόρων παραγόντων, όπως η περικοπή των μισθών στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, η μείωση του προσωπικού, η περικοπή επιδομάτων και διευκολύνσεων, η μείωση του εισοδήματος,

---

ισοβέλου Β., Παραρούνη Ρ., 1999, «Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών: Διερεύνηση της ελληνικής βιβλιογραφίας», *Σύγχρονα Θέματα*, 71-72, σελ. 171-189.

4. Ενδεικτικά βλ., Έμκε-Πουλοπούλου Η., 2015, *Το κόστος της κρίσης και η άδικη κατανομή του στην Ελλάδα 2009-2014*, Αθήνα, εκδόσεις Βογιατζή. Γιαννίτσας Τ., Ζωγραφάκης Στ., 2016, *Ανισότητες, φτώχεια οικονομικές ανατροπές στα χρόνια της κρίσης*, Αθήνα, Πόλις. Χτούρης Σ., 2017, *Οι νέοι στην Ελλάδα σήμερα. Κοινωνική κατάσταση, εργασία και κοινωνικά δίκτυα. Η εποχή της generation G*, Αθήνα, Επίκεντρο. Καλτσόγια-Τουρναβίτη Ν., 2014, «Οικονομική κρίση και υπογεννητικότητα», στο Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, Πρακτικά 4ου Συνεδρίου, *Κοινωνικές Ταυτότητες και Κοινωνική Συνοχή, Προκλήσεις και Προοπτικές* Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 195-224.

5. EGGSI, 2011, *The impact of the economic crisis on the situation of women and men and on Gender Equality Policies*, Synthesis report, prepared by Francesca Bettio, et al. http://ec.europa.eu/justice/genderequality/files/documents/130410_crisis_report_en.pdf. Επίσης, EU SILC 2008, 2011.

6. Καραμεσίνη Μ. και J. Rubery (επιμ.), 2015, *Γυναίκες και λιτότητα. Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, Αθήνα, Νήσος/Εργαστήριο Σπουδών Φύλου, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

η αύξηση της φορολογίας εισοδήματος και ακινήτων κ.λπ.⁷ Από την άλλη πλευρά σε καθεστώς κρίσης δημιουργούνται στην αγορά εργασίας συνθήκες επισφάλειας και προϋποθέσεις παραβίασης κεκτημένων δικαιωμάτων. Όπως δείχνει η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα το 2010 καταγράφονται παραβιάσεις ακόμα και κατοχυρωμένων δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα αδειών εγκύων γυναικών και μητέρων.⁸ Το ίδιο έτος καταγράφεται ότι οι ελληνίδες μητέρες, σε σχέση με τους συζύγους ή συντρόφους τους, είναι αυτές που επιφορτίζονται με το μεγαλύτερο μέρος της φροντίδας των ηλικιωμένων, του νοικοκυριού και της ανατροφής των παιδιών.⁹

Ενώ οι όροι και οι συνθήκες που θα επέτρεπαν κάποιου τύπου εξισορρόπηση μεταξύ εργασίας και οικογένειας συνεχώς επιδεινώνονται, ο αριθμός εμπειρικών ερευνών που έχουν διεξαχθεί για τις επιπτώσεις που επιφέρει η παρούσα οικονομική κρίση στη σχέση εργασίας και οικογένειας παραμένει περιορισμένος. Οι υπάρχουσες έρευνες, οι οποίες επικεντρώνονται στην κατανομή των οικογενειακών ρόλων και καθηκόντων, καθώς και την κατανομή της χρήσης του χρόνου μεταξύ των συζύγων, κινούνται σε ένα επίπεδο γενικευτικό, χωρίς να εξειδικεύουν τις επιπτώσεις της κρίσης ανά επαγγελματική κατηγορία γυναικών.¹⁰ Αυτό το κενό προσπάθησε να καλύψει η ποιοτική έρευνα που διεξήχθη το 2016 κατά την υλοποίηση του προγράμματος με τίτλο «Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα», ενός προγράμματος που είχε πολλαπλούς στόχους και αποσκοπούσε να τροφοδοτήσει με νέα ευρήματα την ελληνική βιβλιογραφία και την εμπειρική έρευνα.¹¹ Αντικείμενο της ποιοτικής έρευνας που ανέλαβε

---

7. EGSI, 2011.

8. ESS, 2010, Greece.

9. EIGE, *Gender Equality Index, Measuring gender equality in the European Union 2005-2012: Report*, ISBN 978-92-9218-814-6, DOI 10.2839/763764. Κατά τους δείκτες του EIGE, το 2010 η συμμετοχή των ανδρών σε εργασίες του νοικοκυριού (μαγείρεμα και φροντίδα του σπιτιού) στην Ελλάδα άθροιζε στο 20%, στη Δανία το 80,4% ενώ ο μέσος όρος της ΕΕ άθροιζε στο 45,5%.

10. Βλ. σχετικά, Αλιπράντη-Μαράτου Λ, Κατσής Α., Παπαδημητρίου Π., 2016, (Αν) ισορροπία εργασίας και προσωπικής ζωής. Μια ποιοτική έρευνα στην Ελλάδα της κρίσης, Μέρος Α', Συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής: Μια βιβλιογραφική επισκόπηση, Αθήνα, ΚΜΟΠ.

11. Ο γενικός στόχος της προτεινόμενης πράξης με τίτλο «Ισορροπία μεταξύ εργα-

και πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου το ΕΚΚΕ ήταν η σχέση εργασίας και οικογένειας, όπως αυτή διαμορφώνεται και βιώνεται από γυναίκες εργαζόμενες και άνεργες στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Οι μελέτες περίπτωσης που διεξήχθησαν στο πλαίσιο αυτό είχαν ως αφετηρία την ιδέα ότι η παρούσα κρίση, προϊόν αντικειμενικών συνθηκών, αντανάκλαται, αλλά και προσλαμβάνεται με ποικίλους όρους από διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών, ανάλογα με τη θέση που κατέχουν οι γυναίκες αυτές στο επάγγελμα και τη θέση που καταλαμβάνει κάθε επάγγελμα στην ιεραρχία των επαγγελματιών και τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Επιχειρώντας να ιχνηλατήσουμε τις συσχετίσεις μεταξύ αντικειμενικών συνθηκών και υποκειμενικών προσλήψεων της παρούσας κρίσης διατυπώσαμε την εικασία ότι τα προσωπικά συναισθήματα και βιώματα των γυναικών αντανακλούν αντικειμενικές συνθήκες και παράγοντες που επηρεάζουν την επαγγελματική τους διαδρομή και την πορεία ζωής τους προ κρίσης και μετά την έλευσή της. Επιλέξαμε να μελετήσουμε επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών οι οποίες εθεωρούντο, προ κρίσης, προνομιούχες ή λιγότερο ευάλωτες εξ απόψεως φύλου, δηλαδή γυναίκες που διαθέτουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο και εκπαιδευτικά προσόντα τα

σίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα» η οποία εντάσσεται στο πλαίσιο του Χρηματοδοτικού Μηχανισμού Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου WORLDBAL με κωδικό ΕΟΧ GR07/3939 (ΧΜ ΕΟΧ περιόδου 2009-2014), με Διαχειριστή τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), και υλοποιήθηκε από το «Κέντρο Μέριμνας Οικογένειας και Παιδιού (ΚΜΟΠ)» ως συντονιστή και με εταίρους το «Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)», το «Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ)» και το «Ινστιτούτο Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Ισλανδίας», ήταν να αξιολογήσει τις ανάγκες και τις προσδοκίες των γυναικών και να προσδιορίσει πώς βιώνουν τη συμφιλίωση της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής στην Ελλάδα σε περιόδους κρίσης. Η προτεινόμενη πράξη είχε ποικίλους στόχους. Ένας περιγραφικός στόχος ήταν να αναδείξει τις αλλαγές που έχουν επέλθει στη ζωή των γυναικών από την οικονομική κρίση, να περιγράψει τις αλλαγές στη δομή της οικογένειας και τους παράγοντες που έχουν επηρεάσει την απασχόληση και την οικογενειακή τους ζωή. Ένας επεξηγηματικός στόχος ήταν να παράσχει εμπειρικά στοιχεία για τις ανάγκες και τις προσδοκίες συγκεκριμένων κατηγοριών γυναικών, δηλαδή τις γυναίκες επιχειρηματίες, τις γυναίκες επιστήμονες αυτοαπασχολούμενες, μισθωτές και άνεργες, αλλά και για την προσωπική εμπειρία των γυναικών αυτών καθώς και για τις στρατηγικές της προσωπικής και επαγγελματικής τους επιβίωσης εν μέσω κρίσης. Ένας πρακτικός στόχος προανατολισμένος στην παραγωγή πολιτικής ήταν να διερευνήσει την προώθηση πολιτικών συμφιλίωσης εργασιακής και οικογενειακής ζωής.

οποία συνυφαίνονται με την άσκηση επιστημονικών επαγγελματιών ταξινομημένων στις υψηλές βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας των επαγγελματιών, αλλά και γυναίκες που δραστηριοποιούνται στον επιχειρηματικό τομέα. Η επιλογή των ειδικών επαγγελματικών κατηγοριών γυναικών βασίστηκε σε μια δεύτερη εικασία, την εικασία ότι το υψηλό εκπαιδευτικό κεφάλαιο και η σχετική με αυτό απασχόληση προστατεύουν τις γυναίκες επαγγελματίες από τη φτωχοποίηση και την υποβάθμιση της κοινωνικής τους θέσης. Το ερευνητικό μας εγχείρημα επιπλέον επιχειρήσε να προσθέσει στην προσέγγιση της σχέσης εργασίας και οικογένειας ένα ακόμα πεδίο: εξέτασε όχι μόνο την κατανομή των οικογενειακών υποχρεώσεων ανάμεσα στο ζευγάρι, αλλά και τις συνθήκες εργασίας των γυναικών επαγγελματιών εν μέσω κρίσης. Με άλλα λόγια η διερεύνηση της σχέσης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής επεκτάθηκε τόσο στη σφαίρα της οικογένειας, όσο και στη σφαίρα της εργασίας και υπεισήλθε εκ των πραγμάτων και στην κοινωνιολογία των επαγγελματιών.¹²

Μέσω των μελετών περίπτωσης επιδιώχθηκε η εμπειριστατωμένη μελέτη της σχέσης εργασίας και οικογένειας σε διάφορες κατηγορίες γυναικών επιστημόνων, επιχειρηματιών, αυτοαπασχολούμενων, μισθωτών, αλλά και ανέργων. Αρχικά κατά τον σχεδιασμό της έρευνας είχαν προβλεφθεί τρεις μόνον μελέτες περίπτωσης οι οποίες θα συμπεριελάμβαναν συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών. Η πρώτη μελέτη περίπτωσης θα επικεντρωνόταν σε γυναίκες επιχειρηματίες, η δεύτερη σε γυναίκες επιστήμονες αυτοαπασχολούμενες και μισθωτές και η τρίτη σε γυναίκες επιστήμονες άνεργες. Όμως, όπως έδειξε η προέρευνα, οι τρεις αυτές κατηγορίες ήταν πολύ γενικές και έχρηζαν περαιτέρω εξειδίκευσης έτσι ώστε να είναι δυνατόν να εξαχθούν συγκεκριμένα συμπεράσματα ανά επαγγελματική κατηγορία. Για το λόγο αυτό κρίθηκε αναγκαίο στο εσωτερικό των αρχικά σχεδιασμένων τριών μελετών περίπτωσης να ενσωματωθούν επιμέρους μελέτες περίπτωσης που να εμπλουτίζουν το φάσμα των υπό διερεύνηση επαγγελματικών κατηγοριών γυναικών και να βοηθούν

---

12. Βλ. ενδεικτικά, Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 2004, «Προς μια κοινωνιολογία των επαγγελματιών», στο Λαμπίρη-Δημάκη Ι., *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα, 1960-2003*, Γ΄ έκδοση, Αθήνα, Σάκκουλας, σελ. 3-49. Χιωτάκης Στ., 1998, *Για μια κοινωνιολογία των ελευθερίων επαγγελματιών. Επιστημονική επαγγελματοποίηση των ιατρικών επαγγελματιών*, Αθήνα, Οδυσσεάς. Χιούρης Σ., 2017, ό.π.

στην καλύτερη κατανόηση της κατάστασης πραγμάτων στην Ελλάδα εν μέσω κρίσης.

Η επιλογή των υπό μελέτη επαγγελματικών κατηγοριών βασίστηκε σε κριτήρια, όπως το υψηλό εκπαιδευτικό κεφάλαιο και το επαγγελματικό κύρος, η αυτοαπασχόληση, η μισθωτή εργασία στο δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα. Έτσι, συμπεριλήφθηκαν στην ποιοτική έρευνα και επιμέρους μελέτες περίπτωσης που αφορούσαν τις εξής επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών: α) Γυναίκες υπάλληλοι και ελεύθεροι επαγγελματίες, β) γυναίκες που εργάζονται στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, γ) γυναίκες σε επαγγέλματα υψηλής ευθύνης, δ) γυναίκες επιστήμονες υποαπασχολούμενες, άνεργες ή ετεροαπασχολούμενες, ε) γυναίκες των οποίων τα επαγγέλματα ή η απασχόληση έχουν πληγεί από την κρίση και συνιστούν πλέον νέες ευάλωτες επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών προερχόμενες από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Συνεπώς η ποιοτική έρευνα συμπεριέλαβε, τελικά, έντεκα μελέτες περίπτωσης εργαζομένων γυναικών και ανέργων οι οποίες ανήκουν σε διαφορετικούς επαγγελματικούς κλάδους: Γυναίκες ιστορικούς του ακαδημαϊκού χώρου, γυναίκες δημοσίου υπαλλήλους, γυναίκες δικαστές, γυναίκες δικηγόρους, γυναίκες συμβολαιογράφους, γυναίκες γιατρούς, γυναίκες φαρμακοποιούς, γυναίκες επιχειρηματίες - αισθητικούς, γυναίκες αρχιτεκτόνισσες που ασκούν ελεύθερο επάγγελμα, γυναίκες αρχιτεκτόνισσες και πολιτικούς μηχανικούς που είναι άνεργες ή υποαπασχολούμενες, αλλά και γυναίκες κοινωνιολόγους επίσης άνεργες, υποαπασχολούμενες, αλλά και ετερο-απασχολούμενες.

Το αντικείμενο του έργου, δηλαδή η σχέση εργασίας και οικογένειας, όπως αυτή διαμορφώνεται και βιώνεται από γυναίκες εργαζόμενες και άνεργες στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, προσδιόρισε εν μέρει και την κατεύθυνση της διερεύνησης με την έννοια ότι έστρεψε την προσοχή της ερευνητικής ομάδας και στη σχέση μπιρότητας και εργασίας. Στα κριτήρια επιλογής του πληθυσμού της έρευνας προστέθηκε η ύπαρξη παιδιών και μάλιστα ανηλίκων που να χρήζουν φροντίδας και να είναι εξαρτώμενα μέλη της οικογένειας. Ως εκ τούτου επελέγησαν γυναίκες ηλικίας 25 έως 50 ετών, που ήταν μητέρες ανήλικων παιδιών χωρίς να ληφθεί υπόψη η λοιπή οικογενειακή τους κατάσταση.

Προκειμένου να προσεγγίσει η ερευνητική ομάδα τον πληθυσμό της ποιοτικής έρευνας σχεδιάστηκε ένας οδηγός συνέντευξης που

να υπακούει στην έννοια του «κύκλου ζωής», κύκλου ζωής που συναρθρώνεται από επιμέρους «κόσμους»: τον κόσμο της οικογένειας και τον κόσμο της εργασίας. Η έρευνα ήταν κυρίως επικεντρωμένη στην παρούσα κατάσταση που αντιμετωπίζουν και βιώνουν οι γυναίκες που επελέγησαν. Ωστόσο κρίθηκε αναγκαίο να συλλεγούν και πληροφορίες σχετικές με την προηγούμενη διαδρομή των γυναικών αυτών, δηλαδή τη σχέση των σπουδών τους και του επαγγέλματος με την πατρική οικογένεια ή/και το γάμο προκειμένου να αναδειχθούν οι σύνθετες και πολλαπλές όψεις συνάρθρωσης του κόσμου της εργασίας και του κόσμου της οικογένειας. Επίσης μία άλλη κατεύθυνση της έρευνας ήταν η ανίχνευση μελλοντικών δυνατοτήτων εξισορρόπησης οικογένειας και εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό κρίθηκε σκόπιμο να διερευνηθούν οι απόψεις των ερωτωμένων γυναικών για τις σχετικές προοπτικές. Ο οδηγός συνέντευξης διαρθρώθηκε, τελικά, από τέσσερις ενότητες: α) Τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων, β) το βιογραφικό ιστορικό, γ) την παρούσα κατάσταση και δ) τις προοπτικές. Στο εσωτερικό των ενότητων αυτών συμπεριελήφθησαν άξονες συζήτησης που εξειδίκευαν τα βασικά ζητούμενα της έρευνας ανά ενότητα. Ο οδηγός που σχεδιάστηκε ήταν οδηγός ημικατευθυνόμενης συνέντευξης διότι αποσκοπούσε ταυτόχρονα να εξασφαλίσει τη συλλογή των αναγκαίων πληροφοριών για κάποια βασικά θέματα της έρευνας, αλλά και να επιτρέψει στην ερωτώμενη να επιλέξει ελεύθερα τους τρόπους απάντησης και αφήγησης. Επιπρόσθετα ο οδηγός συνέντευξης σχεδιάστηκε με τη λογική να αποτελέσει έναν κεντρικό κορμό πάνω στον οποίο θα στηριζόταν η εξειδίκευσή του ανά μελέτη περίπτωσης και ανά ερευνώμενη επαγγελματική κατηγορία γυναικών.

Η προσέγγιση του πληθυσμού της έρευνας κάθε άλλο παρά ήταν εύκολη. Η τεχνική της χιονοστιβάδας που υιοθετήθηκε σε κάθε μελέτη περίπτωσης δεν εξασφάλισε αυτονόητα τον απαιτούμενο αριθμό ερωτωμένων ανά περίπτωση. Υπήρξαν αρνήσεις, προφάσεις, δυσκολίες προσδιορισμού του χρόνου συνάντησης λόγω υπεραπασχόλησης, αλλά και, ορισμένες φορές, λόγω επιφύλαξης απέναντι στο ερευνητικό εγχείρημα. Ούτε και ο εντοπισμός νέων ερωτώμενων που να εμπίπτουν στα κριτήρια της έρευνας ήταν εύκολος. Τελικώς ο συνολικός πληθυσμός της ποιοτικής έρευνας ανήλθε σε εκατόν δέκα γυναίκες που κατανέμονται ισάριθμα στις έντεκα μελέτες περίπτωσης,

ενώ το υλικό που συλλέχθηκε είναι εκτενές και υπερβαίνει τις χίλιες σελίδες απομαγνητοφωνημένου κειμένου.

Ο παρών συλλογικός τόμος με τίτλο «Γυναίκες ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια εν μέσω κρίσης. Μελέτες περίπτωσης» περιλαμβάνει αποτελέσματα της ποιοτικής έρευνας που διεξήγαγε το ΕΚΚΕ στο πλαίσιο του έργου. Από το πλούσιο ερευνητικό υλικό που συγκεντρώθηκε σταχυολογήθηκαν τα θέματα που άπτονται της σχέσης οικογένειας και εργασίας ανά επαγγελματική κατηγορία. Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, όπως έδειξε η ποιοτική έρευνα, επηρεάζεται σημαντικά από τις νέες συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί λόγω της πρόσφατης οικονομικής κρίσης. Επτά χρόνια μετά την έλευση της κρίσης, η ελληνική κοινωνία έχει υποστεί ποικίλες επιπτώσεις που αντανακλώνται στο εισόδημα, την εργασία, το κράτος πρόνοιας, αλλά και την ιδιωτική σφαίρα. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, όπως δείχνουν οι μελέτες περίπτωσης του έργου, επηρεάζεται από τους αλληπάλληλους κραδασμούς των κοινωνικών μετασχηματισμών που συντελούνται εν μέσω κρίσης. Παράλληλα εξακολουθούν να εμφανίζονται και βασικές διαστάσεις της ανισότητας κατά φύλο που προϋπήρχαν της πρόσφατης οικονομικής κρίσης. Η ποιοτική έρευνα δίνοντας «φωνή» στις γυναίκες επαγγελματίες εν μέσω κρίσης ανέδειξε, επίσης, τη σημασία της εκφοράς του λόγου τους σε σχέση με τις επιπτώσεις της κρίσης στην επαγγελματική και οικογενειακή τους ζωή. Σε ένα συλλογικό τόμο που έχει ποιοτικό προσανατολισμό δεν ήταν, ως εκ τούτου, δυνατόν να μην προβληθεί ανάλογα ο ζωντανός λόγος των γυναικών επαγγελματιών. Αποτελεί, κατά συνέπεια, επιλογή των επιμελητριών του τόμου να συμπεριληφθούν στα κείμενα εκτεταμένα αποσπάσματα των συνεντεύξεων χωρίς, βεβαίως, να ταυτοποιούνται τα υποκείμενα της έρευνας.

Ο παρών τόμος περιέχει κείμενα που παρουσιάζουν ευσύνοπα τα αποτελέσματα των οκτώ από τις έντεκα μελέτες περίπτωσης της ποιοτικής έρευνας του έργου, ενώ κείμενα για τις υπόλοιπες τρεις μελέτες δημοσιεύονται σε ειδικό τόμο για τα νομικά επαγγέλματα. Στον παρόντα τόμο κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθεί επιπλέον και η ποιοτική έρευνα για την πολιτική συμφιλίωσης ανάμεσα στην επαγγελματική και οικογενειακή ζωή που διεξήχθη από μέλος της ομάδας του ΕΚΚΕ στο πλαίσιο του έργου.

Το πρώτο κείμενο που περιέχει ο παρών τόμος έχει τίτλο «*Τα δεσμά ενός ελεύθερου επαγγέλματος. Μπότερες Αρχιτεκτόνισσες*» και προτάσσεται τιμητικά στη μνήμη της συναδέλφου μας Φραϊνς Καμουότπ. Στη συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης για τις γυναίκες αρχιτεκτόνισσες που ασκούν ελεύθερο επάγγελμα φάνηκε ότι η επαγγελματική τους ζωή έχει σοβαρά πληγεί από την οικονομική κρίση. Οι αφηγήσεις τους ανέδειξαν τα σημεία τριβής που ανακλύπουν τόσο κατά την άσκηση του επαγγέλματος εν μέσω κρίσης, όσο και κατά την προσπάθεια εξεύρεσης ισορροπίας μεταξύ του κόσμου της εργασίας και του κόσμου της οικογένειας. Η έρευνα κατέγραψε, επίσης, τις πολλαπλές επινοήσεις στις οποίες καταφεύγουν οι γυναίκες αυτές και τις πρακτικές που υιοθετούν κατά την άσκηση των σύνθετων ρόλων τους προκειμένου να ανταποκριθούν στις πολλαπλές απαιτήσεις της επαγγελματικής και της οικογενειακής τους ζωής.

Στο κείμενό της με τίτλο «*Οι κόρες της Κλειώς ανάμεσα στην εστία και την ιστορία. Ζητήματα εξισορρόπησης μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών στην ακαδημαϊκή κοινότητα*», η Ιωάννα Παπαθανασίου διερευνά τη σχέση εργασίας και οικογένειας σε μια ειδική επαγγελματική κατηγορία. Οι γυναίκες ιστορικοί της ακαδημαϊκής κοινότητας δεν φαίνεται να πλήττονται από την οικονομική κρίση των τελευταίων ετών, τουλάχιστον στο βαθμό που πλήττονται άλλες επαγγελματικές ομάδες. Όμως αντιμετωπίζουν, ακόμα και σήμερα, παρά τη θεσμική κατοχύρωση της ισότητας των φύλων, αντιλήψεις και κοινωνικά στερεότυπα μέσω των οποίων εκφράζονται έμφυλοι ανταγωνισμοί προερχόμενοι κυρίως από το επαγγελματικό περιβάλλον. Η ισορροπία επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών αυτών παραμένει ασταθής, όπως δείχνουν οι διαφορετικές και αναπροσαρμοζόμενες οικογενειακές στρατηγικές που τους επιτρέπουν να διαχειρίζονται ευέλικτα τους ποικίλους ρόλους που διαδραματίζουν, τους ρόλους τους ως γυναικών, μπτέρων, θυγατέρων, συζύγων, συντρόφων, αλλά και ως επαγγελματιών σε ένα ανδροκρατούμενο επαγγελματικό περιβάλλον.

Στο κείμενο με τίτλο «*Η γυναικεία υπαλληλία του δημόσιου τομέα και η δύσκολη συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής*» της Χριστίνας Βαρουζή αναδεικνύεται η δύσκολη συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής για τις γυναίκες δημοσίου υπαλλήλους. Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στη χώρα την τελευταία εξαετία, οι

γυναίκες υπάλληλοι του δημόσιου τομέα βιώνουν δυσμενείς ανατροπές στους όρους και τις συνθήκες εργασίας τους, οι οποίες επηρεάζουν τόσο τις επαγγελματικές τους προσδοκίες, όσο και την ικανότητά τους να τις εναρμονίσουν με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις. Η έρευνα κατέγραψε τις ιδιαιτερότητες της διαδικασίας συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας δίνοντας έμφαση στην προσπάθεια των γυναικών υπαλλήλων με παιδιά να εξισορροπήσουν τις υποχρεώσεις της δουλειάς με τη φροντίδα της οικογένειάς τους. Στις αφηγήσεις των γυναικών υπαλλήλων του δημόσιου τομέα συμπεριελήφθηκαν και προτάσεις μέτρων που θα μπορούσαν να συμβάλουν στη βελτίωση της ισορροπίας μεταξύ οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής.

Στο κείμενο με τίτλο «*Ο μύθος της εξισορρόπησης οικογένειας κι εργασίας. Η περίπτωση των γυναικών γιατρών*» η Αλίκη Μουρίκη δίνει έμφαση στη διαρκή σύγκρουση μεταξύ των επαγγελματικών και οικογενειακών ρόλων των γυναικών γιατρών με ανήλικα παιδιά. Η επιτυχής και ισορροπημένη εναρμόνιση της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή μοιάζει ιδιαίτερα δύσκολη για τις περισσότερες γυναίκες γιατρούς με ανήλικα παιδιά. Η παρατεταμένη οικονομική κρίση επιτείνει τις αντικειμενικές και υποκειμενικές δυσκολίες που έτσι κι αλλιώς αντιμετωπίζουν στην προσπάθειά τους να ασκήσουν επιτυχώς το επάγγελμά τους, παράλληλα με τη δημιουργία οικογένειας, αλλά και την προσωπική τους ισορροπία. Καθώς χειροτερεύουν οι συνθήκες άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος, χειροτερεύουν και οι προοπτικές εξισορρόπησης των σύνθετων ρόλων που έχουν επωμιστεί οι γυναίκες γιατροί. Όπως προκύπτει από την ποιοτική έρευνα, οι γυναίκες γιατροί αντιμετωπίζουν με στωικότητα και προσωπικές θυσίες τις σημαντικές δυσκολίες συνδυασμού των σύνθετων ρόλων τους, με μικρές εκπώσεις στον χρόνο που αφιερώνουν στα παιδιά τους και πολύ μεγαλύτερες στην καριέρα τους και την προσωπική τους ανάπτυξη.

Στο κείμενο με τίτλο «*Εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής γυναικών φαρμακοποιών. Κρίσιμες ανατροπές σε ένα γυναικείο επάγγελμα*» της Χαράς Στρατουδάκη αναδεικνύονται οι μεγάλες ανατροπές που συντελούνται στο γυναικείο επάγγελμα της φαρμακοποιού εν μέσω κρίσης. Μέχρι πρόσφατα πολλές γυναίκες επέλεξαν το επάγγελμα της φαρμακοποιού θεωρώντας πως, ανάμεσα στα επαγγέλματα υγείας, είναι το περισσότερο γυναικείο, αφού παρείχε το κατάλληλο

ωράριο και συνθήκες εργασίας που επέτρεπαν την ομαλή εξισορρόπηση της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή. Με την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης και τη διαφοροποίηση του τρόπου λειτουργίας των φαρμακείων η ισορροπία που είχε επιτευχθεί κλονίστηκε. Οι γυναίκες φαρμακοποιοί αισθάνονται πως δεν ανταποκρίνονται ικανοποιητικά σε κανέναν από τους ρόλους τους και κοιτάζουν το μέλλον χωρίς αισιοδοξία.

Στο κείμενο με τίτλο *«Επάγγελμα αισθητικός. Εύθραυστες ισορροπίες ανάμεσα στις φιλοδοξίες και τις επιθυμίες»* η Δήμητρα Κονδύλη μελετά μια ιδιαίτερη επαγγελματική κατηγορία γυναικών που συνδυάζουν την επιστήμη, την τέχνη και την επιχειρηματικότητα. Πρόκειται για γυναίκες που ασκούν το επάγγελμα της αισθητικού, ενός επαγγέλματος που προϋποθέτει όχι μόνο επιχειρηματικές δεξιότητες, αλλά και φυσική αντοχή. Η έρευνα έφερε στην επιφάνεια τις εύθραυστες ισορροπίες ανάμεσα στις φιλοδοξίες και τις επιθυμίες των γυναικών αυτών, που είναι παράλληλα μητέρες ανηλίκων παιδιών, ιδιαίτερα σε συνθήκες κρίσης. Η παρούσα κρίση συνετέλεσε στην αύξηση των ωρών εργασίας και τη μείωση του κόστους των παρεχομένων υπηρεσιών, αλλά και ανάγκασε τις αισθητικούς να καταβάλουν αυξημένες προσπάθειες προκειμένου να διατηρήσουν την πελατεία τους. Δημιουργήθηκε έτσι μια εύθραυστη σύζευξη επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής και ανέκυψαν διλήμματα ως προς την ιεράρχηση προτεραιοτήτων και αναγκών ανάμεσα στην επαγγελματική και οικογενειακή σφαίρα.

Το κείμενο με τίτλο *«Αρχιτεκτόνισσες και πολιτικοί μηχανικοί. Ένα επάγγελμα σε κρίση και η αναζήτηση ισορροπίας μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής»* της Ναταλίας Σπυροπούλου αναδεικνύει ότι η οικογενειακή και επαγγελματική ζωή των γυναικών αρχιτεκτόνων και πολιτικών μηχανικών που κινούνται ανάμεσα στην ετεροαπασχόληση και την ανεργία έχει πληγεί από την οικονομική κρίση. Έχουν σοβαρά επηρεαστεί οι συνθήκες εργασίας των συγκεκριμένων επαγγελματικών κλάδων, αλλά και οι τρόποι με τους οποίους, προ κρίσης, οι γυναίκες αυτές συνδύαζαν την επαγγελματική με την οικογενειακή ζωή. Η έρευνα ανέδειξε τα προβλήματα που οι γυναίκες αρχιτεκτόνισσες και πολιτικοί μηχανικοί αντιμετωπίζουν σήμερα λόγω της κρίσης, αλλά και τις διαφορετικές στρατηγικές που αυτές ακολουθούν προκειμένου να ανταποκριθούν στους πολλαπλούς ρόλους που έχουν αναλάβει στο πλαίσιο της επαγγελματικής και της οικογενειακής τους ζωής.

Στο κείμενο με τίτλο «Γυναίκες κοινωνιολόγοι. Οικογένεια, απασχόληση, υποαπασχόληση και ανεργία στον καιρό της κρίσης» η Μάχη Χατζηγιάννη επικεντρώνεται σε μια κατηγορία γυναικών επιστημόνων με πτυχίο «χαμηλής αξίας» στην αγορά εργασίας, τις γυναίκες κοινωνιολόγους. Όπως ανέδειξε η έρευνα για τις άνεργες ή υποαπασχολούμενες γυναίκες κοινωνιολόγους η συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής τίθεται με άλλους όρους σε σχέση με αυτούς που τίθενται για τις συναδέλφους τους που έχουν μονιμότερη απασχόληση. Οι γυναίκες κοινωνιολόγοι που ερωτήθηκαν απασχολούνται ευκαιριακά ή έχουν μια ελάχιστη επαγγελματική δραστηριότητα, κατάσταση η οποία επιδεινώθηκε στα χρόνια έλευσης της κρίσης στη χώρα μας. Αξιοσημείωτο είναι ότι ακόμη και η ανάληψη μιας μικρής διάρκειας απασχόλησης εξαρτάται συχνά από τη δυνατότητα φύλαξης των παιδιών τους και γενικότερα από τη βοήθεια της οικογένειάς τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι, για τις νεότερες γυναίκες κοινωνιολόγους, η απόκτηση παιδιών είναι συνειδητή επιλογή και δεν φαίνεται να επηρεάζεται από τη δυσκολία συνδυασμού των ρόλων της εργαζόμενης γυναίκας και μητέρας.

Στον παρόντα τόμο συμπεριλαμβάνεται ως επίμετρο και η ποιοτική έρευνα που διεξήγαγε η Μανίνα Κακεπάκη για τις πολιτικές συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα της κρίσης. Στο κείμενό της με τίτλο «Οι δημόσιες πολιτικές εναρμόνισης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής. Μια κριτική αξιολόγηση» η συγγραφέας αναφέρεται στη διαδικασία σχεδιασμού και υλοποίησης πολιτικών για την εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Συνομιλώντας με εμπειρογνώμονες και στελέχη της δημόσιας διοίκησης διαπιστώνει ότι βασικό εμπόδιο για την υλοποίηση των πολιτικών συμφιλίωσης αποτελεί, κατ' αρχήν, η σοβαρή έλλειψη πόρων για την άσκηση κοινωνικής πολιτικής λόγω των μεγάλων περικοπών στις δαπάνες για την υποστήριξη δομών του κράτους πρόνοιας. Κατά δεύτερο λόγο, οι πολιτικές αυτές παρακωλύονται από το γεγονός ότι οι εργασιακές σχέσεις καθίστανται πλέον ευέλικτες και άτυπες με αποτέλεσμα να μην προστατεύονται οι εργαζόμενοι/νες από το υφιστάμενο νομικό πλαίσιο. Τέλος, σε καιρούς κρίσης και με τις κρατούσες συνθήκες στην αγορά εργασίας, τα σχετικά με την ισότητα των φύλων αιτήματα και διεκδικήσεις θεωρούνται από τους ιθύνοντες ως «πολυτέλεια».

Αποτιμώντας συνολικά τα αποτελέσματα της ποιοτικής έρευνας προκύπτει ότι κοινός παρονομαστής όλων των μελετών περίπτωσης είναι ότι σήμερα, στην Ελλάδα της κρίσης, η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής αποκλίνει όλο και περισσότερο από την προοπτική της συμφιλίωσης. Είτε πρόκειται για γυναίκες ιστορικούς που εργάζονται σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα, είτε για γυναίκες δημοσίους υπαλλήλους, γιατρούς, φαρμακοποιούς, επιχειρηματίες αισθητικούς, αρχιτέκτονες, πολιτικούς μηχανικούς και κοινωνιολόγους, η εξισορρόπηση του κόσμου της εργασίας και του κόσμου της οικογένειας εμφανίζεται σαν ένα επιπλέον επώδυνο «καθήκον» στον μακρύ κατάλογο επαγγελματικών και οικογενειακών υποχρεώσεων των γυναικών αυτών. Εν απουσία υποστηρικτικών κρατικών δομών και σε συνθήκες συρρίκνωσης των εισοδημάτων η προσφυγή σε αμειβόμενες εξωτερικές υπηρεσίες βοηθητικού χαρακτήρα, τόσο στην εργασία, όσο και στην οικογένεια, καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής. Αντίθετα, οι υιοθετούμενες μνημονιακές πολιτικές επιδεινώνουν τις συνθήκες άσκησης των επαγγελμάτων και πλήττουν ποικιλοτρόπως τις γυναίκες που μελετήθηκαν. Οι πολιτικές αυτές λειτουργούν σε βάρος της προοπτικής συμφιλίωσης των κόσμων της εργασίας και της οικογένειας ωθώντας, σε κάποιες περιπτώσεις, τις γυναίκες αυτές ακόμα και να αναζητούν διέξοδο στην πρόωρη έξοδο από το επάγγελμα. Στην Ελλάδα της κρίσης η πλάστιγγα ανάμεσα στην επαγγελματική και οικογενειακή ζωή των γυναικών έχει αρχίσει να γέρνει προς την πλευρά της επιστροφής στον παραδοσιακό ρόλο της μητέρας και νοικοκυράς, σε βάρος της θέσης που κατέκτησαν οι γυναίκες στη δημόσια σφαίρα μεταπολεμικά και ιδίως κατά τις τελευταίες δεκαετίες.

Αν και συνιστούν ποιοτικές διερευνήσεις μικρής κλίμακας που οδηγούν σε ενδείξεις και όχι σε γενικεύσεις, οι συγκεκριμένες μελέτες περίπτωσης επιχειρούν μια εις βάθος προσέγγιση της σχέσης επαγγελματικής και προσωπικής ζωής των γυναικών στην Ελλάδα της κρίσης. Η προσέγγιση αυτή μπορεί να αποβεί χρήσιμη ποικιλοτρόπως. Οι μελέτες αυτές μπορούν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά σε σχέση με προϋπάρχοντα και τρέχοντα ερευνητικά εγχειρήματα ποσοτικού χαρακτήρα. Μπορούν επίσης να τροφοδοτήσουν το σχεδιασμό πολιτικών. Μελλοντικές πολιτικές συμφιλίωσης θα μπορούσαν να σχεδιαστούν στη βάση συγκεκριμένων και απών ερευνητικών δεδομένων έτσι ώστε να απεκδυθούν του γενικευτικού, ομογενοποιητι-

κού και αφηρημένου χαρακτήρα που έχουν μέχρι σήμερα. Αναμφίβολα, όμως, οι μελέτες περίπτωσης του παρόντος τόμου θα μπορούσαν να αποβούν χρήσιμες και σε νέα ερευνητικά εγχειρήματα τα οποία θα ήθελαν να συνεχίσουν την έρευνα σε ανάλογες κατευθύνσεις. Σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα άξιζε να ληφθεί υπόψη ότι οι νέες συνθήκες κρίσης άμεσα μεν πλήττουν τις σχέσεις των φύλων στην εργασία και την οικογένεια,¹³ καθώς και την εξέλιξη πολλών επαγγελμάτων, μακροπρόθεσμα δε μετασχηματίζουν τους όρους κοινωνικής κινητικότητας και κοινωνικής αναπαραγωγής στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Ακόμα δεν θα έπρεπε να διαφύγει της προσοχής αυτό το οποίο επανειλημμένα αναδείχθηκε κατά τη διάρκεια της ποιοτικής έρευνας, ότι η τρέχουσα οικονομική κρίση «στεγάζει» πολλές άλλες, λιγότερο ορατές, κρίσεις.

Μαρία Θανοπούλου και Ιωάννα Τσίγκανου

---

13. Ενδεικτικά, για την κρίση στην οικογένεια, που προηγείται κατά πολύ της έλευσης της τρέχουσας οικονομικής κρίσης, βλ., Μουσούρου Λ., 1999, «Κρίση της οικογένειας και κρίση αξιών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ειδικό Τεύχος, *Σύγχρονη οικογένεια. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, 98-99, σελ. 5-20.